

М И Н У Л Е Й С У Ч А С Н Е Ч . 11.

Д-р ВОЛОДИМИР СГІНЬСЬКИЙ

Місто Холм

КРАКІВ

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

М И Н У Л Е Й С У Ч А С Н Е Ч . 1 1

Д-р ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

Місто Холм

КРАКІВ

1941

У К Р А І Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О

Тираж 3.000. Друк. арк. 1^{1/2}, сторінок 24 + 8 ст. ілюстрацій. Формат паперу 58 × 84. Формат книжки 250 × 140 мм.

Накладом „Українського Видавництва”. Краків, Райхштрассе 34. II.
Друкарня „Поспішна”, Краків, Райхштрассе 34. Телефон 147-86.
Verlag „Ukrainischer Verlag”, С. м. в. Н., Krakau, Reichsstrasse 34.
Buchdruckerei „Pospieszna”, Krakau, Reichsstr. 34. Fernruf 147-86.

*А ти, дівчино, зарученая!
Чого ти ходиш засмученая?
Чого ти ходиш, чого ти нудиш?
Чом ти не скажеш, кого ти любиш?
— Ой, знаю, знаю, кого кохаю;
Тільки не знаю, з ким жити маю.*

Холмська народня пісня.

Столиця Забужжя, — землі страдницької і нещасливої, що була на роздоріжжі історичних шляхів, де постійно зударялися інтереси і зазіхання різних народів і держав. Кожний із них мав тут своє право і свою рацію, кожний по-своєму цікавився її скарбами і надбаннями. Лиш автохтонний нарід, що заселював цю землю одвічно, рідко приходив до слова, рідко коли навіть мав можливість довідатися про себе — про своє минуле і своє природне право, право святе і вічне, зрошене потом і кровю своїх прадідів. Право незломне і незаперечне!

Місто Холм лежить над річкою Угеркою, притокою Буга, на перехрестю великих доріг, що лучать з одного боку Схід—Полісся (через Любомль, Ковель, Сарни) з надвислянським Заходом (через Люблин) і з другого боку Північ (Володава—Берестя) з Півднем (у двох напрямках: Красностав-Замостя і Володимир-Сокаль). На північний схід від міста простягається одноманітна рівнина, на південний захід місцевість більш різноманітна і холмиста. Та при тім холмська земля має свою, своєрідну красу, свій особливий зміст, що, поруч із багатою історичною минувшиною, завжди приковували увагу письменників і любителів природи та старовини.

Одна з таких найстарших книг про Холм належить холмському уніятському єпископові василіянинові Якову Суші, під загсловком „Phoenix Tertiatō Redivivus”. Вперше видано цю книгу в Замості 1646 р., далі у Львові 1653 р., в Замості 1684 р. і в Бердичеві 1780 р. (Це останнє видання у книзі „Koronacja cudow. obr. N. Maryi P. w Chelmskiej Katedrze”). Яків Суша такими поетичними словами змалював холмську землю:

„Коли поглянеш знизу на гори, подекуди лісами покриті, то вони немов вінок вють; коли ж із гір глянеш на рівнину управлену й розлогі поля, оком не досягнеш їх широкої веселости; коли розглянеш її родючість, а саме пшеничні урожаї, то вона рідко іншій землі уступає. Чи підеш до багатих у воду потоків, живих потоків, спокійних ставів, глибоких озер, портових рік, веселих рік, густих лісів, — справді холмська земля ріками пливе, потічками живе, ставами рясніє, озерами славиться, ріками Бугом і Вепром до Гданська, Припятьтю й Турією в польські далекі краї, до Дніпра, свої сплавляє достатки, врешті луками й лісами достатно й оздобно одягається”.

СТАРОКНЯЖІ ЧАСИ.

Початки міста Холму ховаються в глибині віків. Передісторичні знахідки свідчать, що тут була давня словянська оселя. Також стародавні чужинецькі хроніки говорять, що в IV—V ст. тут було місто — столиця обширного краю. Як подають наші найстарші літописи, Володимир Великий, поширюючи своє володіння і християнську віру, заложив тут першу церкву та й оснував єпископство.

Іпатський літопис пише під роком 981 таке: „Йде Володимир к Ляхом й зая гради их, Перемишль, Червен й йни города, иже суть й до сего дня (с. т. 1132 р.) под Русью”. Червен — тепер село Чермно, томашів-

ського повіту, недалеко від Холму, — колись головне місто „Червоної Русі”, що до її складу входили: Галич, Перемишль, Белз, Холм та й інші міста. В XI стол. в Холмі був уже свій єпископ, як про це свідчить Ніконовський літопис під роком 1072, де оповідається про участь холмського єпископа Івана на урочистому перенесенні мощів Бориса і Гліба у Вишгороді. Польський історик XV стол. Длугош пише, що в 1074 р. володів Холмом кн. Григорій. У початку XII ст. Холмщина була вже густо заселена українцями з багатьома городами, як це свідчать наші літописи під 1204 та іншими роками.

Найбільший розвиток Холму припадає на XII століття, на часи кн. Данила Галицького, коли Холм став прекрасною столицею галицько-волинської чи то галицько-холмської держави. Була це держава велика і славна, що простягалася від берегів Висли до Києва і від карпатських гір до землі ятвягів (литовське плем'я над рікою Нарвою і Бобром), мала багато міст-городів (укріплення). А як називалася ця холмська земля, найкращу відповідь дає нам Іпатський літопис під роком 1213, де читаємо дослівно таке: „Данилу же, возвратившуся к домови, й їха с братом й прия Берестий, й Угровеск, й Верещин, Столпе, Комов й всю Украйну”.

Між іншим Столпе, у віддаленні 10 км. від Холму, тепер село, де зберіглася знаменита вежа XII ст. (про це нижче).

Князь Данило властиво розбудував і поширив давній Холм, а не заснував його наново, як це оповідає легенда записана в Іпатському літописі під роком 1259, подібна до багатьох інших легенд про заснування міст:

„Данилови бо княжашу во Володимирі, созда град Угорескь й постави во немь пискупя (єпископа), яздящу же ему по полю й лови діющу й виді місто красно й лісно на горі, обходящу округ его полю, й во-

проша туземіць — како йменується місто се. Ониже рекоша — Холм ему ймя есть. І возлюбив місто то й помисли да сожижеть на немь градець мал, обіщася Богу й святому Івану Златоусту да створить во ймя его церковь й створи градіць мал”.

Отже перше укріплення Холму, коли то був побудований „градець мал” і церква Івана Золотоустого відноситься приблизно до 1235 року.

Згодом кн. Данило значно розширив місто, побудувавши інші більші укріплення й церкву св. Трійці. Про це літопис пише так:

„Вежа же середі города висока, яко же биті с нея окресть града, подсздана каменьем, в висоту 15 локот, создана же сама древом тесаним й убілена яко сир, світящися на всі сторони... Студенець, рекомий кладез, близ ея бі, сажений ймущи 35. Храмі прекрасний й мед от огня яко ползуць. Посади же садъ красен. Й зозда церков святима безміздникома (Кузьмі й Деміянові) во честь, ймать 4 столпи от ціла камени, держаща вірх, с тіх же другії. Волтарь прес(вя)т(о)го Дмитрея, стоить же ти пред бочними двірми, красен, принесен изда-лече”.

Укріплення Холму були такі знамениті, що підчас страшної навали татар 1240 року, Холм належав до тих небагатьох українських міст, які щасливо оборонилися і не піддалися татарам. Про це читаємо в літописі:

„Й видів же, яко Бог помощник ему (кн. Данилові) спішник ему й созда град иний, его же Татарове не возмогоша прияти. Єгда Батий всю землю Рускую пойма, тогда й церковь святой Трійці зажьжена бист й паки зоздана бист”.

Факт оборони міста перед татарами ще більше підніс значіння Холму. Сюди почали сходитися різні ремісники, мистці, майстри — сідельники, лучники, тульники і майстри обробу металів — заліза, міді і срібла:

„Видів же се князь Данило, яко Богу поспівающю місту тому, нача призивати приходаї Німці, Русь, иноязичники й ляхи йдяху день і во день й уночи й мастери всящїї біжаху ис Татар, сіділници й лучници й тулници й кузниці желізу й мідї й сребру. І бі жїзнь й наполнища двори окрст града поле села”.

Отак заселювання Холму чужинцями відбувалося ще перед 700 роками, коли то „приходаї, иноязичники, ляхи йдяху й во день й уночи”...

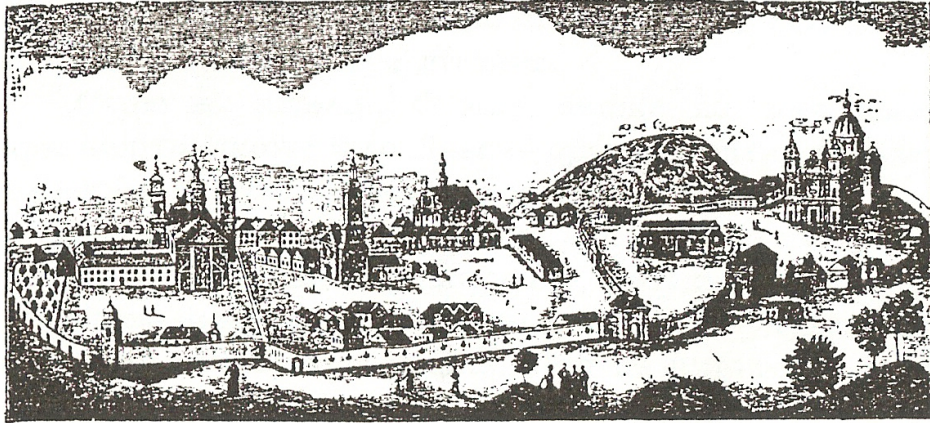
До цього часу відноситься також заснування кн. Данилом величавої і красної церкви св. Івана в Холмі, про яку літопис подає докладні відомості, дуже рідкі для того рода описів XIII століття:

„Созда же церков святого Йоана красну й приліпу. Зданье же єї сице ж бисть комари 4 с каждо угла превод, й стоянье их на четирех головах чл(о)в(е)цских изваяно от нікоего хитріца. Окна три украшена стекли Римскими. Входящи(х) во олтарь стояста два столпа от ціла камени й на нею комара й виспр же, верх украшен звїздами золотими на лазурі. Внутрьний же єй помост бі слит от мідї й от олова чиста, яко блещатися зерцалу. Двери же єй двоя украшени каменьем галич(с)ким білим, й зеленим холмским тесаним, узгори ті изриті ніким хитрічемь Авдьемь (Авдеем), приліпи от всіх жаров й злата. Напередї их же бі изділан Спас, а на полунощних святей Йван, яко же всім зрящим дивитися бі. Украси же икони, еже принесе ис Києва, каменьем драгим й бисером златим, й образ Спаса й прст. Б(огороди)ці иже вдя ему сестра Теодора из монастыря. Икони же принесе из Оуручего. Устрїтенье от отца его диву подобни, яже погоріша в церкви святого Йвана, один Михайл остася чюдних тіх икон. Й колоколи принесе ис Києва, другия ту сольє...”

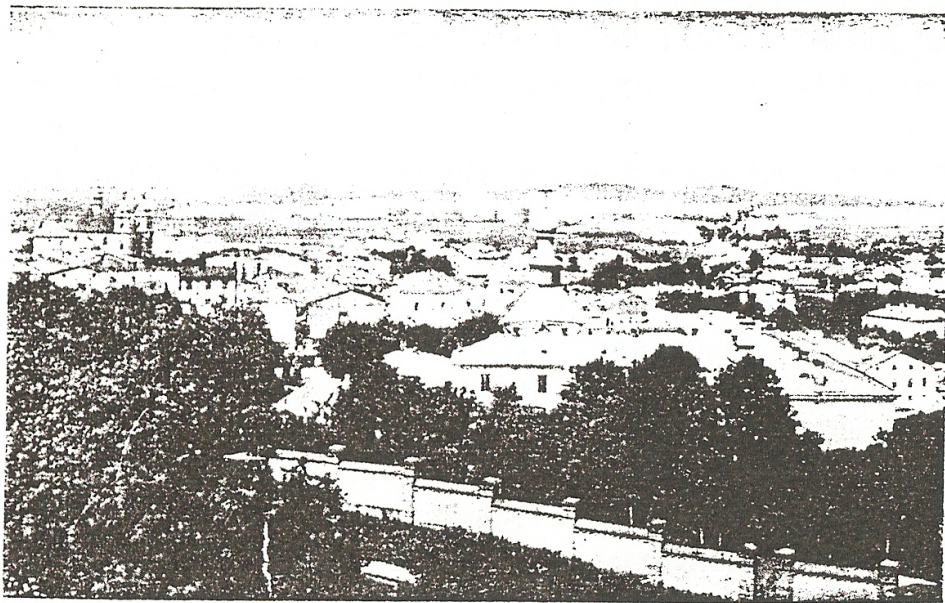
Переповідаючи цей опис сучасною мовою можемо мати ясне уявлення про вигляд церкви св. Івана Золотоустого в Холмі. Була це будова красна і прегарна

(„приліпа”). Будова мала 4 склепіння („комари”) з луками з кожного кута, а ці луки спиралися на чотирьох людських головах, с. т. 4 колони будови мали капітелі (головки) прикрашені людськими масками, які вирізьбив якийсь мистець („хитрець”). Три вікна, правдоподібно віттарні, прикрашені вітражами цебто кольоровим склом, що представляє собою цілий рисунок образів („стекли Римські”), які звичайно уживалися в романському мистецтві. У віттарі були дві колони, витесані з цілого каменя, цебто моноліти, а над ними склепіння чи то лук з банею, прикрашеною золотими зірками на блакитньому тлі. В середині церкви підлога була відлита з чистої міді і цини та блищала як дзеркало. Будова мала двоє дверей з порталами прикрашеними тесаним каменем — галицьким білим і холмським зеленим. Вгорі різьблені портали мистцем Авдієм, прегарні, всіх кольорів і золочені. Головний вхід (портал) з різьбою Спаса, а на північних дверях святий Іван Золотоуст, так що всі глядачі дивувалися (тій красі). Князь Данило прикрасив будову образами, які приніс із Києва, дорогоцінними каміннями і золотими пацьорками. Образи Спаса і Богородиці дарувала йому сестра Теодора з монастиря. Інші образи приніс з Овруча (на Волині). Образ Стрітєння від його батька, чудовий. Й дзвони приніс з Києва, а інші відлив на місці (в Холмі).

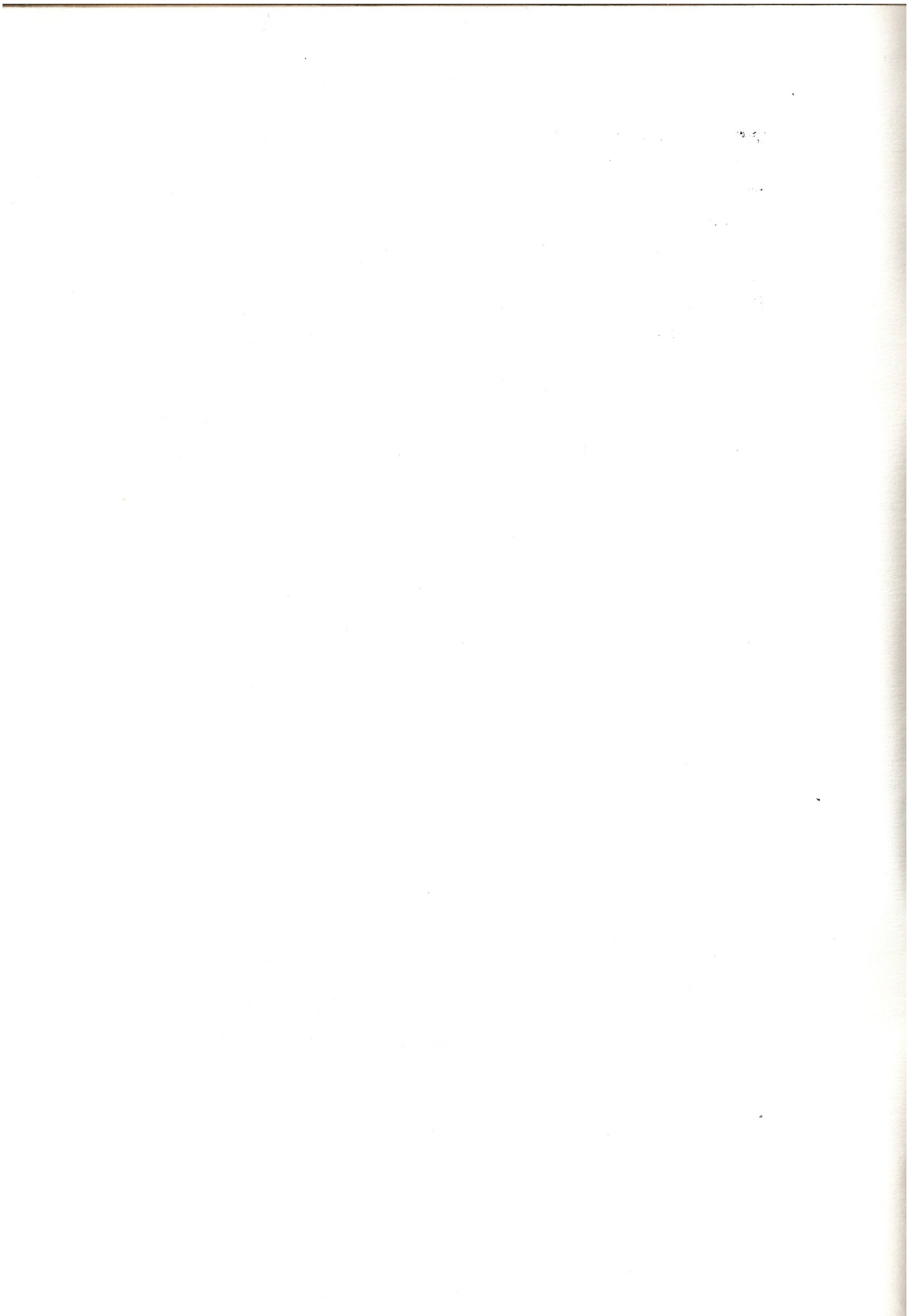
З цього опису виходить, що будова мала багато ознак романського стилю — вітражі, два портали з різьбами, капітелі колон з людськими масками. Сама будова з чотирьохма колонами на „комарах” є власне типова для старокняжої доби української архітектури. Цікаво також, що образи церкви були привезені з Овруча і Києва, а дзвін також із Києва і це ясно свідчить про тісний зв'язок Холму з головними осередками українського мистецтва й культури. Маємо тут також одинокє свого рода свідцтво — про різьбаря XIII ст. Ав-

Холм у XVII. столітті (гравюра)

Сучасний вид Холму

дія. Літописний опис церкви закінчується фразою: „То все огонь попали”... Сталося це в 1259 р. Пожежа була така велика, що її було видно зі Львова над белзькими полями, як це завважує літопис:

„Сицю же пламени бившу, якоже со всеє земли зарю видіти, якоже й со Львова зряще видіти по полем Белзьким от горения силнаго пламени”.

Після пожежі Холму 1259 р., кн. Данило знову відбудував місто, зміцнив укріплення, побудував нові церкви і між ними побудував (чи радше відбудував) катедральну церкву Богородиці. Про це читаємо в Іпатському літописі таке:

„В літо 1260 созда же церковь привелику во граді Холмі во ймя пресвятия Приснодѣви Марія, величеством, красотою не мене сущих древних. Й украси ю причюдными иконами, принесе же чашю от земле Угорьския. Мраморе багряна изваяну мудростью чюдну, й змієви глави біша округ ея, й постави ю предвірми церковьними, нарицаемими царскими. Створи же в ней крастилницю, крестити воду на святое Богоявление створи же в ней блаженный пискуп Йван, от древа красна, точен й позлащен, дні і вні дивлению подобен”.

В цьому описі підкреслюється, що нова катедральна церква не уступала красою давнішим церквам і була прикрашена чудовими різьбами: перед царськими дверима були різьби з червоного мармуру з різьбленими головами змій, а христильниця була точена і позолочена, подивугідна як у середині так і назовні.

Самий факт, що літописець присвячує стільки уваги описам холмських церков, свідчить про високий мистецький рівень і величавість княжого міста.

Коли в 1261 році на західно-українських землях знову зявилися татари під проводом грізного Бурундая, то кн. Данило мусів сам „розметати” укріплення Львова, Кремянця, Луцька й Володимира. І знову лише

один Холм залишився недоторканий завдяки хитрощам кн. Василька — Данилового брата.

Після смерти кн. Данила в 1264 році, його землями володіли його сини, а останній з роду кн. Данила був Юрій Данилович (правнук Данила Романовича), що був холмсько-белзьким князем аж до 1387 року. Та були це часи неспокійні і криваві. В 1349 р. прийшов під Холм польський король Казимир III і, не дивлячись на вперту оборону Холму українцями, здобув місто. Але вже в наступному році українці з литовцями не тільки виперли поляків з Холму, але відібрали від них також Володимир, Берестя та й інші міста. Від року 1354 в Холмі далі княжив Юрій Данилович під зверхністю вел. князя литовського Любарта, а з 1366 р. під зверхністю Казимира. Загалом друга половина XIV ст. була під знаком боротьби за Холм поміж галицько-волинськими князями, Польщею й Литвою. Все таки ще до кінця XV ст. холмсько-белзькі землі зберігали деяку незалежність. Лише після того, як в 1481 р. під натиском поляків мусів покинути Холм останній український князь Теодор, — холмсько-белзькі землі були приєднані до Польщі, як „Руське воевідство”.

НОВІШІ ЧАСИ.

В другій половині XV ст. Холм зазнав ще кілька знищень. І так в 1473 р. сильно погорів, а в 1499 р. спустошили його татари. Пожежа 1473 р. так знищила місто, що воно вже ніколи потім не могло піднятися до рівня великого міста короля Данила.

Не зважаючи на всі ці погроми й польську зверхність, місто Холм і ціла Холмщина сильно трималися своєї народности і не втрачали українського характеру. Про це, наприклад, свідчить опис відомого французького подорожника Блез де Віженера, який у своїй книжці, виданій у Парижі 1573 р., описує Західну Укра-

іну. Про Галичину (Червону Русь) цей письменник пише, що вона є частиною цілої Русі-України і займає місце поміж сарматськими горами (Татрами) по ріку Дністер до малої Польщі (Краківщини) до ріки Буга, з містами Люблином і Львовом (головним містом краю). „Ця країна дуже добра, дуже плодюча, добре заселена і була б ще більше залюднена, як би не набіги татар”. Далі, описуючи Волинь, Блез де Віженер каже, що тут мешкає „один нарід з червоно-руським” і займає землі поміж Случем, Бугом і Литвою. Головне місто — Луцьк, інші міста, що належать до Волині — як подає подорожник — є такі: Володимир, Холм, Берестя, Белз, Олесько, Кремянець, Городно, Лопатин, Ратно та й ін.

Сильний національний рух прокинувся в Холмі і в цілій Холмщині підчас переможних війн гетьмана Богдана Хмельницького. Коли гетьман розбив поляків під Пилявцями дня 23. вересня 1648 р. і побідно вступив до холмської землі, повстанський рух огорнув цілий край. До повстанців приєдналися також холмські міщани і так у скорому часі в повстанських руках опинилися всі холмські міста. Саме столичне місто Холм деякий час боронили холмські поляки, але українське військо облогою здобуло місто і міські укріплення майже зовсім збурило. У відомому проголошенні Б. Хмельницького до польських комісарів після здобуття Замостя, гетьман виразно зазначив, що вважає Холмщину українською землею:

— „За границю воювати не піду, бо досить мені простору, достатку й пожитку в землі і князівстві моєму по Львів, Холм і Галич”.

Також у зборівському трактаті 1649 р. гетьман пам'ятав про Холм та здобув для Холмщини великі полегші: холмську церковну епархію прилучено до київської митрополії та забезпечено Холмщині свободний розвиток українського шкільництва в тих містах, де ті школи були давніш. Підчас війни з Польщею в 1654 р.

полковник Данило Виговський знову обсадив усю полудневу Холмщину, а в Люблині навіть настановив новий магістрат.

Друга половина XVII ст. і ціле XVIII ст. були під знаком польонізації. Уряди обсаджувано виключно поляками, великі простори землі переходили до польських рук. Але в господарському житті захоплювали всі становища головно жиди так, що зріст міста йшов на їх користь.

З кінця XVII ст. заховалася рідка гравюра міста Холму у згаданому виданні Якова Суші, яка дає нам поняття про вигляд міста пол. XVII ст. Подібну гравюру і то дуже доброго виконання бачимо також у виданні „Koronasya sudow. obrazu N. M. Panny w Chełmskiej katedrze obrzadku greckiego”, виданого в Бердичеві 1780 р. Крім гравюри цілого міста є ще тут 7 інших гравюр різних будов Холму, як фасада холмського собору (тоді уніяцького), чотири тріумфальні декоративні брами, побудовані з нагоди свята та образ чудотворної холмської Богородиці. Найбільше значіння має, розуміється, загальний вигляд міста, де докладно зарисовані різні визначніші будови Холму, як ратуш, катедра, брами, різні урядові будинки, церква св. Миколи з Василіянською семинарією, костели, монастирі та ін. Деякі з цих будівель, як нпр. ратуш та цілий ряд міських будинків вже не існують або зовсім перебудовані. Зокрема цікаві на гравюрі цивільні будинки з типовими бароковими дахами, підсіннями тощо, барокові бані ратуша, церков і костелів, брами в стилі рококо спеціально побудовані з нагоди свята.

Більшість цих гравюр виконав бердичівський гравер Теодор Раковецький, якого діяльність припадає на 1767—1780 рр. Він виконав також 15 гравюр до іншого бердичівського видання „Ozdoba u obrona ukraińskich krajów” 1767 року.

З кінцем XVIII ст. коли захиталися непевні основи

польського королівства, Холм зазнав кілька кардинальних змін у своїй державній приналежності. В 1764 році місто обсадили російські війська. При першому поділі Польщі Холмщина відійшла до Австрії. В 1773 р. Холм знову приділили до Польщі, але вже в наступному році місто зайняли російські війська. При заснуванні т. зв. Варшавського герцогства (1807 р.) Холмщина відійшла до цього штучного твору, але вже в 1812 р. „приєднана” до Росії. Після віденського трактату 1815 р. Холм і ціла Холмщина припала Росії та залишилася під московською владою рівно сто років. За цей час Холм був спочатку повітовим містом Люблинської губернії, а з 1912 р. губерніяльним містом холмської губернії.

Російські часи в історії міста це доба безглуздої русифікації та насильного насадження „православної віри і русской народности”. Коли в попередніх часах польський уряд намагався польонізувати українців за поміччю уніятської церкви, то тепер насильне „навертання” холмщаків на православя мало той наслідок, що українське населення почало ставитись до унійної церкви як до прадідівської та почало себе національно освідомлювати.

Зріст міста наступає головню в другій половині XIX ст. Коли в 1827 році було всього 2.216 мешканців, а в 1860 р. — 3.607 (з того 2.481 жидів!), то вже в 1880 р. дійшло до 7.152 осіб, в 1897 р. — 19.236. Зате в повіті в 1878 р. було 81.869 осіб, з того 32.903 православних (українців), 31.377 католиків (частинно теж українців), 9.214 протестантів (теж частинно українців) і 8.731 жидів. У найновіші часи приріст населення знову був невеликий і за офіційною польською статистикою 1921 року було в Холмі всього 23.219 мешканців.

Щодо промислу й торгівлі, то Холм XIX і XX ст. як місто провінціяльне, на другорядній залізничій лінії, ніколи не могло піднятися на вищий рівень. Крім того

чужа влада не виявляла більшого зацікавлення до економічного піднесення Холму. Тому в місті були лише невеликі підприємства — млини, тартаки, броварі, цегольня, фабрика хліборобських машин, виріб млинських каменів і виріб цикорії. З підземних багатств відомі під Холмом поклади крейди.

Часи українського відродження записалися в історії Холму світлими сторінками, коли Холм несподівано і своєрідним способом задемонстрував свою національну свідомість. Цей рух розпочинається на холмських землях так само як і в цілій Україні, після революції 1905 р. Правда, перші кроки були обережні й компромісові: у Холмі виходить часопис „Братська Бесіда”, в українській і московській мовах, а в „Завѣты родной старины” з'являються перші українські вірші холмщаків. Дуже поширювалося також збирання українських народніх пісень, побуту і звичаїв. У школах плекалися народні холмські пісні, в чому вели перед Духовна й Учительська Семинарія. Існував також театральний аматорський гурток, що виставляв українські пєси навіть тоді, як наступила російська чорна реакція. В культурно - освітній праці особливе значення мали „Просвіти”, що повстали на Холмщині зараз же по революції 1905 р. У відношенні української свідомости провідну ролю відігравала місцева інтелігенція, що вийшла переважно з селянства і стояла близько до народу.

В рік по оголошенні війни 1914 р., російські війська вже покинули Холмщину. Під самим містом відбувалися німецько - російські бої в днях 1 — 3 серпня 1915 р. і відтоді Холм залишився під німецькою владою аж до 1918 року. Тоді заходом Союзу Визволення України відкрито на Холмщині кільканадцять українських шкіл, а в м. Білій виходив часопис „Українське Слово”.

По революції 1917 року холмщаки приступили до

організаційної праці з неменшим завзяттям, як інші свідомі українці. Важно підкреслити, що в днях 25—27 серпня 1917 р. відбувся Всехолмський Зїзд у Києві з 296 делегатами холмцзяками, який виразно заманіфестував свою єдність із українством. Цей зїзд вибрав також 8 представників до Центральної Ради і намітив губерніяльного комісара Холмщини в особі К. Лоського; його теж затвердила Центральна Рада й признав український уряд. Прилучення Холмщини до України проголошено постановою Центральної Ради дня 12. листопада 1917 р. Також по берестейському мирі (9 лютого 1918 р.) Холмщину приділили до України. Відтоді найбільше поширюється в Холмі українська культурна й політична праця. Осередком культурно - освітньої діяльності була „Рідна Хата”, що мала на Холмщині й Підляшші коло 300 філій та існувала аж до 1930 р. „Рідна Хата” мала таке саме завдання як „Просвіта” на Волині й Галичині — вела провід та давала ініціативу не тільки чисто - освітній праці — як: закладання музичних, театральних, співочих і самоосвітніх гуртків, шкіл, дитячих садків, книгарень, бібліотек і т. д., але також в ділянці господарській і промисловій — як кооперація, майстерні керамічні, швальні, фотографічні і т. д. Одним із визначних явищ видавничо-наукового руху було видання в 1919 р. у Житомирі історичного нарису „Холмська Русь (Холмщина)”, що його зложив свящ. П. Антонович.

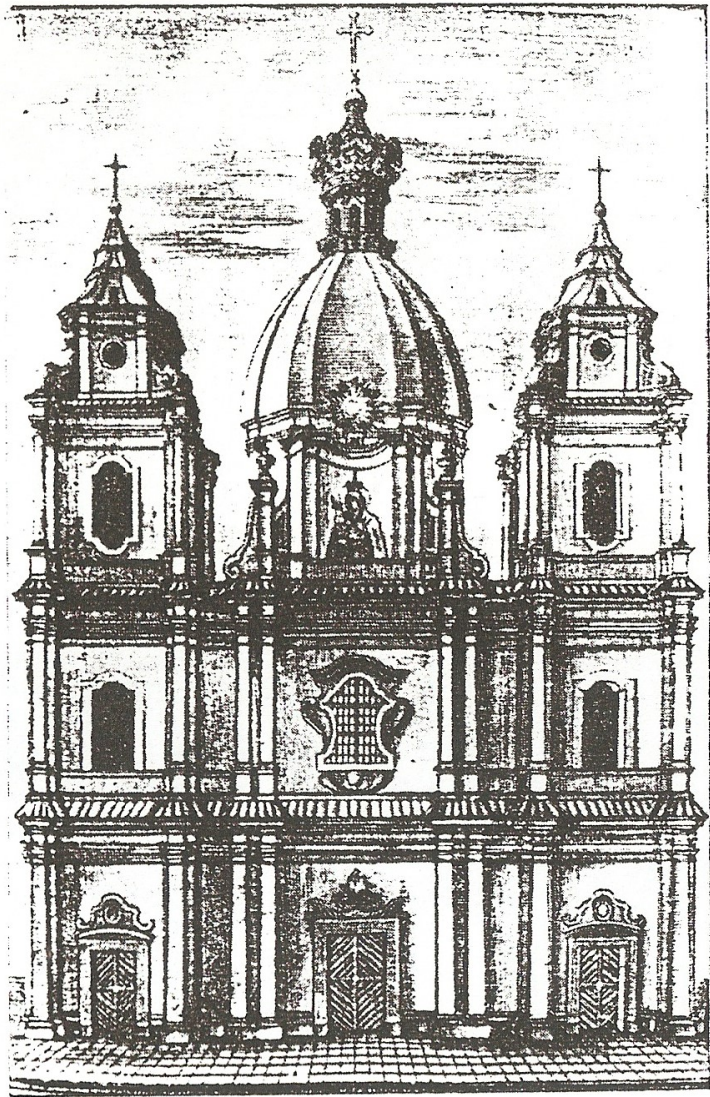
З хвилиною прилучення Холмщини до Польщі в 1919 р. український національний рух набрав тут уже таких міцних підстав і так тісно був звязаний з цілим населенням, що польська адміністрація довгий час не могла опанувати ситуації. В роках 1920—1923 у Холмі виходив часопис „Наше Життя” — краєвий тижневик присвячений політичним, культурним і суспільно-економічним справам; він був справжньою трибуною і політичним осередком української Холмщини.

Виходили також інші видання, як „Холмський Народний Календар”, „Холмські народні колядки” та ін. Найбільшою несподіванкою для тих, що вважали український рух „штучним”, були вибори до польського сойму 1922 року, коли Холмщина з Підляшшям дали аж 7 українських послів і 1 сенатора. Цей факт дуже занепокоїв польську владу, яка стала всякими способами переслідувати кожний прояв української організаційної праці. Нагінка на все українське особливо посилилася починаючи з 1930 року, коли почали закривати всі „Просвіти” і „Рідну Хату”, також школи, освітні гуртки, кооперативні крамниці і т. д. Рівночасно настала дика конфіскація й замикання, а то й висаджування в повітря і палення православних церков. Ця голосна справа, коли знищено 100 (сто) церков, причинилася до ще більшого міжнародного напруження і в ніякій мірі не „зліквідувала” українського руху. Та нам спричинено велику шкоду: загинуло багато безмірно цінних архітектурних пам'яток, мистецьких малюваних і різьблених виробів релігійного культу.

З вибухом війни 1939 року не було вже на Холмщині ані одної офіційно дозволеної української культурно-освітньої чи господарської організації. Все було позамикане й заборонене.

ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА.

Вище ми подали джерельно-історичні відомості про славу добу короля Данила, коли то повстали блискучі пам'ятки архітектури й мистецтва. З того до наших днів майже нічого не зберіглося. Від церкви св. Тройці і церкви св. Кузьми і Дамяна пол. XIII ст. не залишилося ані сліду. Одна з найкращих будівель княжої доби — церква св. Івана Золотоустого згоріла ще в 1259 р. А те, що залишилося після пожежі або було відбудоване — знищила страшна пожежа 1473 року.

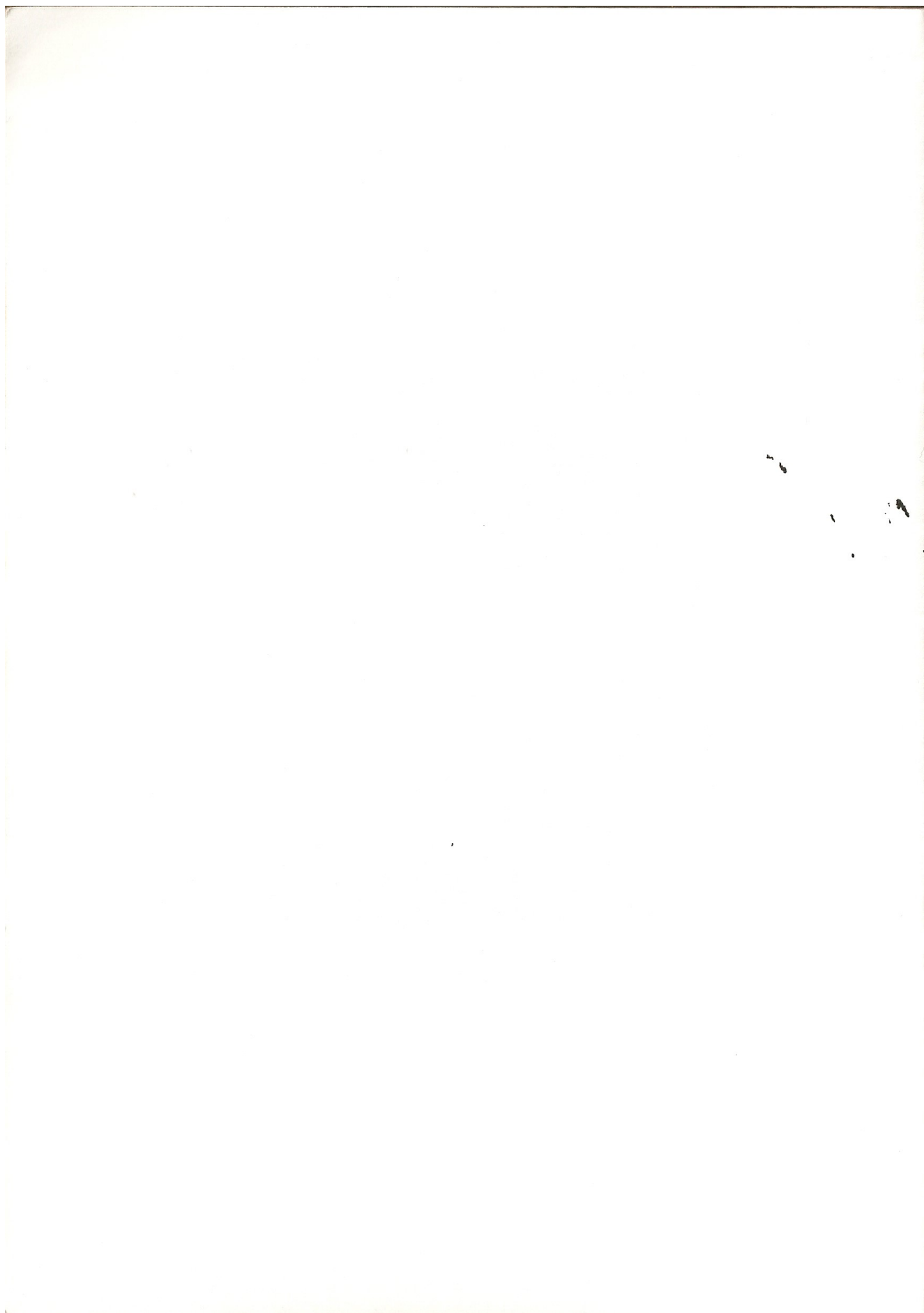

Холмська катедрa на грав. Т. Раковецького 1780 р.

Вигляд Холмського Собору в половині XIX. стол.

Сучасний вид Холмського Собору

Укріплення міста Холму кор. Данила, вперше побудовані в 1235 р. як „градець мал”, згодом були розбудовані з високою до 15 ліктів деревяною вежею посередині і з кам'яним підмурованням. Далі укріплення були зміцнені після пожежі 1259 р. Твердиня з княжим замком була на горі, що панує над містом. Ці холмські укріплення, ще дерев'яні, згадує польський історик XV ст. Длугош. В 1789 році замок був ще цілий, але тепер залишилися в деяких місцях заледве сліди фундаментів — зовсім недосліджені.

Саме місто спочатку було дерев'яне, а в 1666 році були вже міські оборонні мури, з яких не залишилося ані сліду, так само як і з ратуші та інших міських будівель, про які можемо мати уяву із згаданих гравюр 1653 і 1780 р.

Зате, порівнюючи добре, збереглися дві вежі старокняжої доби коло Холму, що є незвичайно цінними й самотніми пам'ятками цивільно-оборонного будівництва старої України. Одна така вежа стоїть у селі Столпю у віддаленні 9 кілометрів від Холму і друга коло села Білавина в 2-ох кілометрах від міста. Вежі ці залишилися правдоподібно від системи передових укріплень Холму, що боронили приступу міста.

Столпенська вежа стоїть на шляху з Люблина до Холму, правдоподібно на тому місці, де колись було місто Столпе, згадане в Іпатському літописі під роком 1207 і 1213 (див. вище). Думають, що вежа була побудована батьком Данила — Романом Мстиславичем, отже в кінці XII ст. або в перших роках XIII ст. Першу історичну звітку про існування вежі коло Холму знаходимо в Іпатському літописі під роком 1259: „Стоить же столп поприца от города камен, а на нїм орел камен изваян. Висота же камен десяти локот, с головами же й с подножъками 12 локот”. Що вежа була побудована ще до Данила, вказує літопис тим, що вежа

„стоїть” але не „созда” її Данило, як це зустрічаємо в літописах в інших місцях.

Столпенська вежа займає місце одного з кутів чотирикутного валу. На двох інших кутах цього валу були дві інші муровані вежі, але в 30-их роках XIX ст., коли російська влада будувала шосейну дорогу, варварським способом зовсім розібрала одну з веж для потреб дороги... а в другій вежі знищили верхні частини мурів. Тоді ж коло цієї вежі побудували підпори, щоб вежа часом не завалилася і не пошкодила... шоси, але ці підпори були зроблені так зле, що вже в 1885 р. напів зруйнувалися і відстали від давніх мурів, тоді як сама вежа з XII ст. стоїть ще й досі. Та на цьому „консервація” дорогої пам'ятки ще не скінчилася, бо за цілу другу половину XIX ст. для направи дороги нераз бралися каміння з Столпенської вежі, особливо в нижчих частинах; це спричиняло більшу шкоду як татарські та інші ворожі напади. З середини XIX ст. зберігся прекрасний літографований рисунок вежі виконаний Наполеоном Ордою, що разом із руїнами, які ще лишилися відтворює колишній вигляд вежі. Столпенська вежа назовні квадратована (шириною коло $4\frac{1}{2}$ метрів), в середині кругла (поперечник коло 3 метрів), мала в 1885 р. коло 15 метрів висоти. Побудована з місцевого дикого каменю на вапні з домішкою дерев'яного вугля, який зміцнює вязкість і міцність вапна. Вхід до вежі з західного боку із стрільчастим луком обложений шліфованими камінними листвами розміру 1×2 метри. Будова мала правдоподібно три поверхи, з вікнами і стрільницями, переважно з західного боку і по дві з інших боків вежі. У другому поверсі ще донедавна були сліди склепіння, що також свідчить про високу будівельну техніку XII—XIII ст. Зовні на стінах залишилися гнізда для бальок, можливо від консоль (підпор) галерійок чи звисних балькснів, як це звичайно вживалося в оборонних вежах. У найвищому поверсі

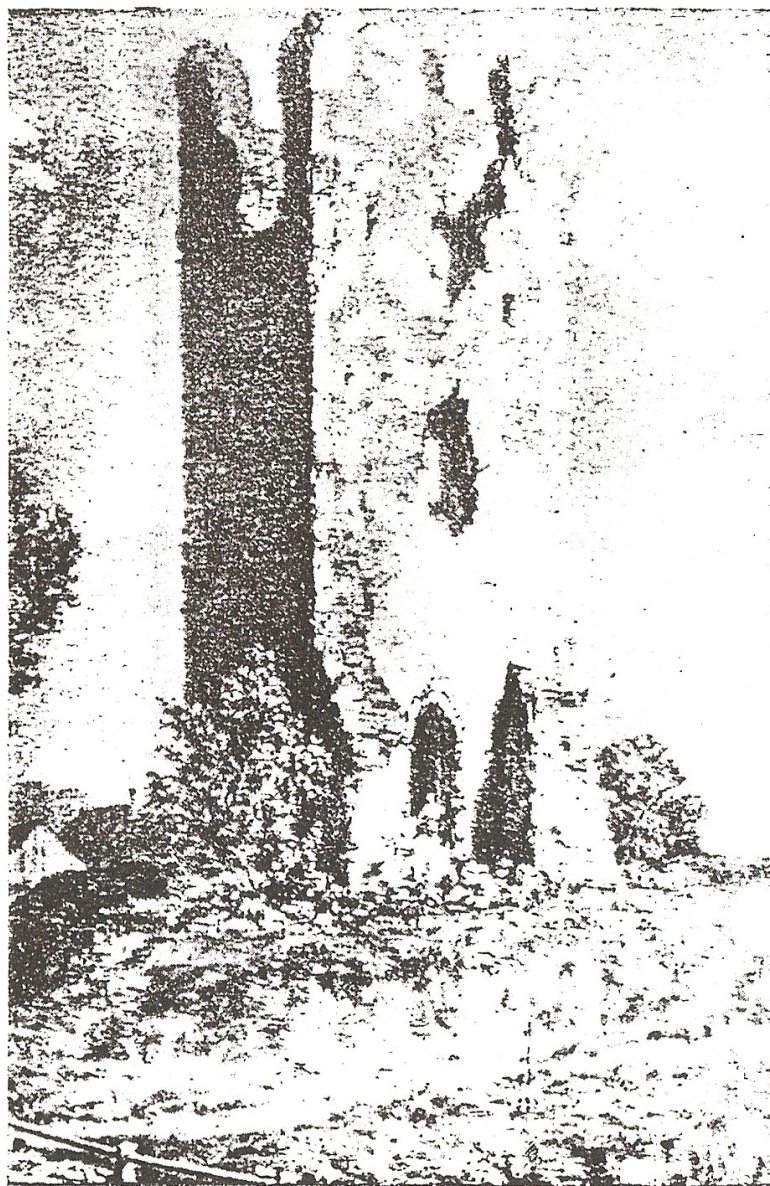
помітні отвори, виложені червоною цеглою із слідами орнаментики. Крім того, під час невеликих розкопів і дослідів 1909 р. у середині вежі знайдено фрагменти кахльової підлоги, правдоподібно від колишнього приміщення на поверсі, що згодом завалилося. З сучасного стану вежі та відомостей про дві інші зруйновані вежі в 30-их роках ХІХ ст. та загального положення, можна припустити, що тут був цілий сторожевий замок, який боронив доступу до Холму.

Білавинська вежа більшого розміру як Столпенська, але збережена значно гірше так, що від цілої монументальної будови залишилася лише північна стінка з невеликими рештками двох інших сусідніх стін. Гарний рисунок Білавинської вежі, виконаний в першій половині ХІХ ст., переходить у бібліотеці Баворовських у Львові і правдоподібно належить К. Келісінському, який в 1853 і 1855 рр. видав у Познані альбом з видами й архітектурними пам'ятками Галичини Волині та ін. земель. В 1885 р. за відомостями Хрусцевича, Білавинська вежа мала 13 м. висоти, коло 8 м. ширини; грубість стін коло 1 метра. В північній стіні були ще збережені двоє вікон, одно над одним, закінчених стрільчастим (гостролучним) луком і обложених шліфованими камінними листвами з рештками тинку. Третє (найвище) вікно було напів зруйноване і мало неправильну форму. Вхід до вежі міг бути з боку Холму або з заходу. Тому, що на половині висоти стін стверджено сліди бочкового склепіння — виходить, що вежа мала кілька поверхів з вікнами. Подібно до Столпенської вежі, зберіглися також сліди гнізд для балок галерійок*). Білавинська вежа, що стояла самотою у віддаленні всього 2-х кілометрів на північ від Холму серед болота, побудована правдоподібно з військовою ме-

*) Матеріал будови — місцевий дикий камінь синьоватої, білої й жовтавої барви, зв'язаний цементом.

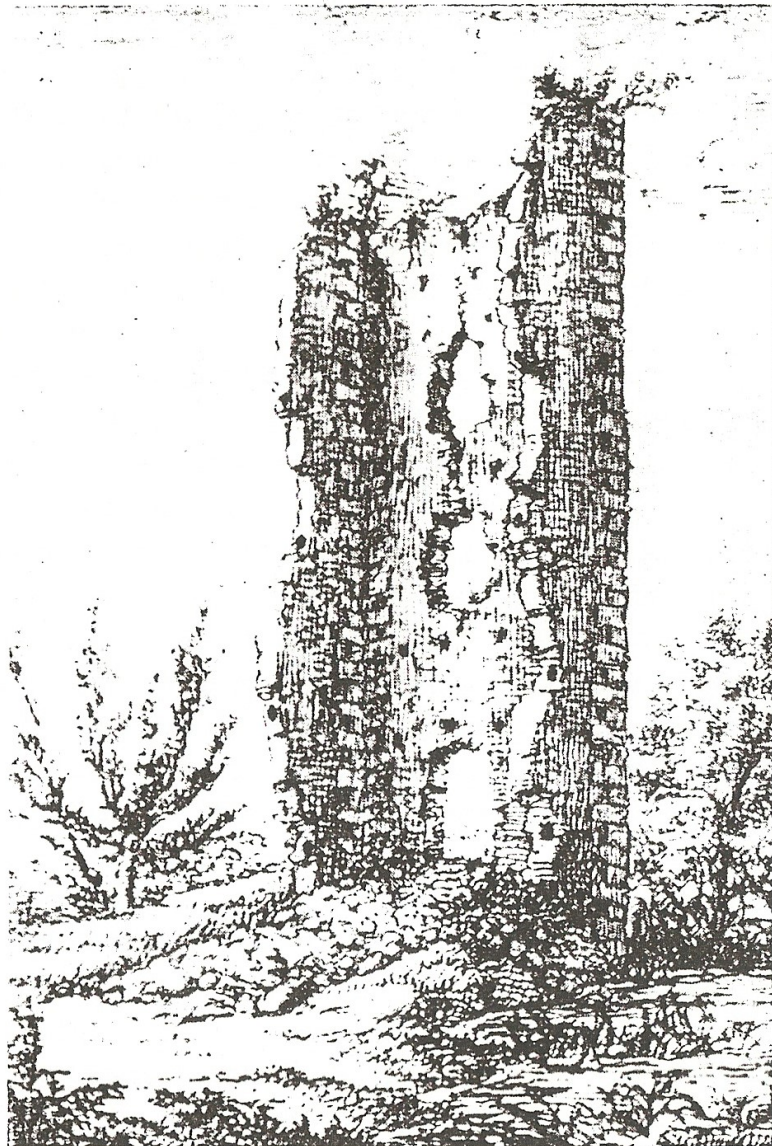
тою — боронити переправи через болото й річку Угер на шляху до холмського замку.

Холмський собор Богородиці — найвизначніша пам'ятка міста, що стоїть на замковій, княжій горі, пережила всю сурадницьку хресну дорогу холмської землі, є немов би символом боротьби народу за свої релігійні і національні права. На жаль історія будови ще належно не досліджена так само, як не переведено наукових дослідів над залишками будови. У згаданій книжці Я. Суші 1653 р. говориться, що в той час на одному з мармурових стовбів вітваря був висічений напис грецькою мовою з датою „1001”. „Пречистинський” холмський собор згадується також підчас нападу на Холм Болеслава Хороброго в 1074 р., коли то собор згорів. Дехто знову думає, що первісною катедральною церквою була церква Івана Христителя або церква Івана Золотоустого 1235 р., про яку згадують наші літописи. Одначе більш правдоподібно, що це була церква Богородиці побудована, а радше відбудована кор. Данилом, про яку маємо докладний опис в літописі під роком 1260 (див. вище). З історії собору знаємо, що в 1595 р. собор перейшов до уніятів, але заходом гетьмана Б. Хмельницького в роках 1649—1652 був православний. Пізніше знову став уніятським аж до року 1867. За часів еп. Методія Терлецького, в роках 1638—1640, собор перебудовано і розширено. Стара гравюра 1653 р. свідчить, що в загальних своїх формах будова першої пол. XVII ст. заховалася до наших днів. Знову плян будови вказує, що перебудова 1640 р. була досить ґрунтовна і при тім церква втратила свої типові риси старокняжої доби. Одначе, за браком докладніших дослідів самої будови, тяжко означити в якій мірі і де саме заховалися в будові первісні мури XIII ст. або й давніших часів. Далі маємо відомості записані еп. М. Риллом, що за часів еп. Володковича собор у 1735 р. розібрано і на його місці побудовано новий. Одначе зга-

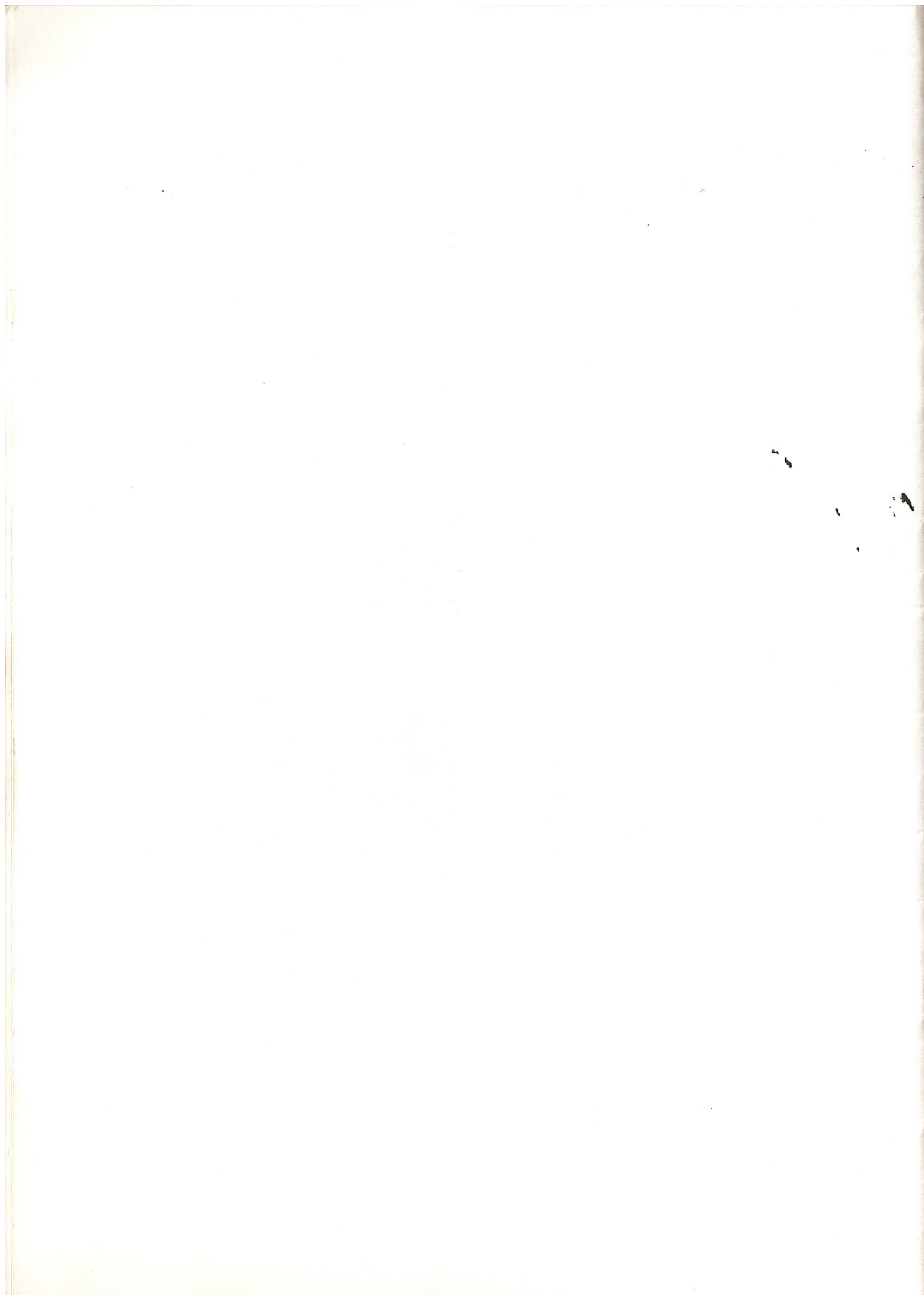

Столпенська вежа коло Холму. XII—XIII. ст. за рис.
Н. Орди. поч. XIX. ст.

Білавінська вежа коло Холму. XII--XIII. стол. Рис.
перш. полов. XIX. стол. з бібліотеки Баворовських
у Львові

дана гравюра 1653 р. тому заперечує, бо рисунок собору власне вказує, що собор у загальних своїх формах подібний до сучасного вигляду. Кілька менших наплав виконано також за XVIII ст. В 1802 р. пожежа знищила будову, після чого собор відбудували щолиш у 1827 р. й урочисто посвятили в 1839 р. З порівняння гравюри собору 1780 р. і рисунку пол. XIX ст. виходить, що колишні барокові форми і деякі рококові деталі заступлено спокійнішими хоч і надто переладованими формами клясичного стилю. Трохи надбудовані були також дві вежі з головної фасади церкви, а замість барокових бань на цих вежах прийшли півокруглі бані.

З хвилиною переходу собору до православних, будову направляли в 1874—1878 роках. Сучасний вигляд мало чим різниться від стану пол. XIX ст. — трохи „змодернізовано” бані і привернено первісний бароковий вигляд фронтона над головним входом. По світовій війні польські уряди відібрали собор від православних і переробили його на римо-католицький костел; при тім знищили іконостас, ікони та й мальовила.

В холмському соборі, як свідчать історичні відомості, поховано багато українських князів, єпископів та ін. визначні особи, поміж ними кор. Данила (1264), кн. Володимира Васильковича (1288 р.) та ін. До собору належить старовинний чудотворний образ Богородиці, що за переказом походить із княжих часів. Тут колись була також славна т. зв. Холмська Євангелія XIII ст. — незвичайно цінна пам'ятка старокняжої доби, як збоку мистецького, так і своєю мовою, з чисто - українськими місцевими виразами і словами. Хоч дати на самій книжці нема, проте палеографні особливості письма не залишають сумніву, що пам'ятка походить із XIII століття. Крім того у книжці є запис 1376 року холмського князя Юрія, внука кор. Данила про надання катедр. церкві Богородиці у Холмі кількох сіл.

Євангелія написана на пергамені прекрасним т. зв. пів-установом, має кольорові ручно мальовані мініятури євангелістів і заставки виконані незвичайно мистецьки. Перед світовою війною ця євангелія переховувалася в Румянцевському музею в Москві

В XVII—XVIII ст. в Холмі був **Василіянський ма-настир** з семінарією й церквою св. Миколи, побудованою коло 1639 р. Цю церкву добре видно на гравюрах 1653 і 1780 р., де вона змальована як будова базилі-кального типу з бароковим фронтом і невеликою ба-роковою банею посередині двоспадного даху.

З римо-католицьких костелів найстарший був До-мініканський XIV ст., пізніше перероблений на... жи-дівську синагогу. Другий костел Піярський фунда-ваний в 1667 р. заховався і досі як „Попіярський”. Він також зарисований у згаданих гравюрах як типова ба-рокова будова.

З інших православних храмів відома церква св. Духа, перероблена з давнішого римо-като-л. костела; церква св. Варвари побудована в 1849 р. при бувш. Ма-рійській жіночій гімназії; каплиця-пам'ятник св. Ки-рила й Методія побудована російським урядом в па-мять „злучення” унії з православ'ям, в московсько-ві-зантійському стилі, зруйнована в 1921 р.

Як мало було поляків у Холмі та до того ще еле-менту напливового, свідчить статистика 1880 року, коли римо-католиків було всього 3.806 осіб. За те жидів ні-коли не бракувало, а в 1897 р. було їх 65%! Тому не диво, що донедавна мали вони в Холмі 2 синагоги і 2 доми молитви.

З культурно-освітніх установ міста Холму, за ро-сійських і польських часів було кілька середніх і на-родніх шкіл, які служили виключно на користь панів-ній народності. Перед світовою війною був також до-сить цінний церковний музей, вивезений російською владою підчас війни і почасти звернений за часів бувш.

Польщі, з якого повстав „польський” міський музей під польським зарядом.

Місто Холм мусить бути дороге для кожного українця також тим, що звідси вийшло багато визначних людей і великих українських громадян, які відчували, може гостріше як інші провідники, поневолення свого народу. Серед тих велетнів згадаємо передовсім проф. Михайла Грушевського, що народився в Холмі в 1866 році.

